

*Hacıyev Fazil Şöhlət oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ünvan: İstiqlaliyyət 6 küç., Bakı, Azərbaycan, AZ 1001,
E-mail: fazilhaciyev@yahoo.com
© Hacıyev F.Ş., 2019*

UOT 330:001.4

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ KAPİTALIN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN METODİKASI

X Ü L A S Ə

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsi qloballaşma, transmilli kooperasiyaların təsirinin güclənməsi, xarici mühitin daha çox qeyri – müəyyənliyi, rəqabətin yüksək səviyyəsi və digər xüsusiyyətlərin xarakterizə edilməsi kapitalın uçotunun Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğunlaşdırılmasına və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda müasir şəraitdə kapitalın uçotunun davamlı inkişafı sahəsində beynəlxalq standartlara cavab verməsi və səmərəliliyinin təhlili məqalədə qeyd olunmuşdur. Bütün bunlar təşkilat və təsərrüfat subyektlərində kapital üzrə istifadə olunmayan daxili ehtiyatların aşkar edilməsinə tam şərait yaratmış olacaqdır.

Məqalədə nizamnamə kapitalı barədə vahid bir anlayışın mövcud olmamasına baxmayaraq qeyd etmək mümkündür ki, nizamnamə kapitalı bir şirkətin kreditorlarının mənafelərinin təmin edilməsi üçün tələb olunan məbləğdə ifadə olunur. Daha dəqiq desək nizamnamə kapitalı şirkətin təsis olunması barədə sənəddə əks olunmaqla onun fəaliyyəti zamanı öhdəlik götürdüyü müqavilələrlə əlaqədar kreditor kimi çıxış edən şəxslərin şirkətin ləğv olunması zamanı şirkətin götürdüyü öhdəliyin icrasını təmin edə bilmək imkanı verir.

Aparılan tədqiqatın nəticələrindən istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərindən səmərəlilik nöqtəyi-nəzərdən dövriyyə kapitalının formalaşması və onlardan istifadə səviyyəsini daha düzgün qiymətləndirmək mümkündür. Bu da müəssisədə kapitaldan istifadənin intensivliyinin və onun maliyyə vəziyyətinin dahada yaxşılaşdırılması imkanlarını müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Dövriyyə kapitalının maliyyələşdirilməsi mənbələri ümumi qiymətləndirilmiş, onların strukturu təhlil edilmişdir. Statistik məlumatlar əsasında müəssisənin dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsinin xüsusi və borc mənbələrinin qiymətləndirilməsi metodikası verilmişdir.

Beləliklə, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından müəssisənin dövriyyə kapitalı ilə təmin olunması və onlardan istifadənin mövcud vəziyyətini səciyələndirən göstəricilər sisteminin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: kapitalın uçotu, kapitalın təhlili, kapitalın səmərəliliyi, kapitalın qiymətləndirilməsi, nizamnamə kapitalı, səhmlər, əlavə kapital, ehtiyat kapitalı, emissiya gəliri, kapitalın rentabelliği.

GİRİŞ

Strateji Yol Xəritəsinin tətbiqi şəraitində ölkənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də kapitaldan səmərəli istifadədir. Bu mühüm vəzifənin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində uçotun və təhlilin rolu böyükdür.

Göründüyü kimi, müasir şəraitdə təşkilat və təsərrüfat subyektlərində kapitalın uçotu və təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, kapital – öz mülkiyyətçisinə (sahibkarına) mənfəət gətirən dəyər; insanlar tərəfindən yaradılan (alətlər, sənaye avadanlıqları və infrastruktur daxil edilməklə) bütün növ istehsal vasitələrinin məcmusu. İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin hökm sürdüyü bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapital əşya olmayıb, sahibkarlarla fəhlələr arasında olan iqtisadi (istehsal) münasibətidir.

K.Marks kapitala bir neçə tərif vermişdir. Onların bəzilərinə nəzər salaq: “Kapital – mızdlu fəhlə tərəfindən yaradılan, özü artan dəyərdir”, “Kapital – hərəkətdir, müxtəlif pillələri keçən dövrün prosesidir”, “Kapital – şey deyildir, şeydə - əşyada ifadə olunan müəyyən ictimai münasibətdir”, “Kapital – izafi dəyər gətirən dəyərdir” və s.

K.Marks kapitalın dövrünün onun pul formasından “əmtəə forması”na, sonra “məhsuldar forma”ya və daha sonra isə onun yenə “əmtəə və pul” formalarına keçməsi kimi izah etmişdir. Bəzi iqtisadçılar (S.Fişer, D.Beqq, R.Dornbuş, B.Mins, M.Şvars, Ç.Robinson və başqaları) kapitala “kapital puldur”; digərləri (Ç.Bekker, F.Maxlun və başqaları) isə biliyi kapital adlandırmışlar. P.Samuelsonun və U.Nordhauzun fikrincə, kapital bilavasitə iqtisadiyyatın özündə yaranan digər məhsullar (əmtəələr) istehsalı üçün zəruri olan və uzun müddət istifadə olunan maddi nemətlərdən ibarətdir. Prof. T.S.Vəliyev isə kapitalı hər şeydən əvvəl üç ən mühüm komponenti (ünsürü) (istehsal vasitələrini, iş qüvvəsini və pulu) özündə birləşdirən kateqoriya adlandırır. Klassiklərin fikirlərindən fərqli olaraq, kapital – Mühasibat Hesabatının Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq kapitalın iki baza konsepsiyası (maliyyə və fiziki) mövcuddur. Birinciyə uyğun olaraq kapital dedikdə, öhdəliklər çıxıldıqdan sonra şirkətin aktivlərinin yerdə qalan hissəsi başa düşülür. Belə bir traktovkada kapital şirkətin “xalis aktivlər” yaxud “xüsusi kapital” adlı ölkə terminlərinin sinonimi hesab olunur (3.s. 23).

Qüvvədə olan mühasibat uçotu metodologiyasına görə, əsasən, təşkilatın xüsusi kapitalı təsisçilərin ilkin avans kapitalından və təşkilatın maliyyə - təsərrüfat fəaliyyət prosesində formalaşan bölüşdürülməmiş mənfəətdən ibarətdir.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Beynəlxalq uçot standartlarına əsasən korporasiya sahiblərinin xüsusi kapitalı səhmdar kapitalı adlanır. Kooperasiyalarda səhmdar kapital hesabatda iki tərkib hissəyə ayrılır: avans edilmiş kapital, eləcə reinvestisiya edilmiş mənfəət.

Xüsusi kapitalın tərkib hissəsi olan ehtiyat kapitalı özünün iqtisadi mahiyyətinə görə ehtiyat kapitalı bərabərlik – bölüşdürücü funksiyasını icra edir. Bu kapitalın yaradılması qaydası səhmdarlar arasında gəlir şəklində bölüşdürülmədən əlavə kapitalın çox hissəsini ehtiyatlandırmağa imkan verir. Səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının strukturunda ehtiyat fondunun mövcudluğu təşkilatın özünə mütəbərlik verir və həmin firmanın idarə edənlərin əvvəlcədən tədbirliyini sübut edir.

Müasir şəraitdə təşkilatın iş şəraiti əlverişli olmaqla səhmdar cəmiyyəti xüsusi kapitalı çoxaltmaq üçün mənfəətin bir hissəsini təşkilatın istehsal fəaliyyətini və bunun sosial sferasının özünümaliyyələşdirmə məqsədilə yarada bilər. Ehtiyatlandırılmış xalis mənfəətdən səmərə

rəli istifadə olunmasına nəzarəti gücləndirmək məqsədilə yığım fondu yaratmaq məsləhət olunur. Burada istehsal təyinatlı və sosial sferalara kapital qoyuluşlarının sahələr üzrə maliyyələşdirilməsinin analitik bölgüdə kapitalın hərəkəti haqqında informasiya toplanır.

Strateji Yol Xəritəsinin tətbiqi şəraitində yuxarıda qeyd olunan xüsusi kapitalın tərkibinin ardıcıl olaraq bu cür öyrənilməsi hər şeydən əvvəl onların uçotunun vaxtlı – vaxtında aparılmasına şərait yaratmaqla yanaşı, beynəlxalq standartlara uyğunlaşmasını təmin etmiş olur.

Hazırkı şəraitdə təşkilatın özünümaliyyələşdirmə mənbələrinin təhlilinin vəzifələri daxili və eyni zamanda kənar mənbələr hesabına istehsal dövriyyəsinə əlavə edilən kapitalları aşkar etməkdir. Təşkilat mənfəətinin bölüşdürülməsinin hesabat dövrü vaxtında hesablanan amortizasiya haqqında məlumatlarla yanaşı, təhlili daxili mənbələr hesabına təşkilatın dövriyyəsinə daxil edilən xüsusi kapitalın miqdarını təyin etməyə imkan verir. Təşkilatlar haqqında qüvvədə olan qanunvericiliyə, əsasən, yeni buraxılan səhmlərin real dəyəri ilə satışdankənar alınan vəsait, həm də təşkilatın xüsusi kapitalına aid emissiya gəliri səhmdar kapitala daxil edilir.

Ümumiyyətlə, korporasiyanın bütün səhmdarlarının ümumi məqsədini təmin edən xüsusi kapital standartlarına və uçot əlamətlərinə görə aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

- səhmlər;
- artıq qalan kapital;
- bölüşdürmək üçün alınan mənfəət.

Strateji Yol Xəritəsinin tətbiqi şəraitində mahiyyətindən görüldüyü kimi xüsusi kapitalın formalaşması və istiqamətlərinin mənbələr üzrə müəyyənləşdirilməsi hər şeydən öncə təşkilatların və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşmasına imkan verir.

Bunlar nəzərə alınmaqla, xüsusi kapitalın formalaşmasını aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirmək olar:

- nizamnamə kapitalı;
- emissiya gəliri;
- əlavə kapital;
- ehtiyat kapitalı;
- vergiyə cəlb ediləndək mənfəətdən olan qiymətləndirmə ehtiyatları;
- bölüşdürülməmiş xalis mənfəət yığımını;
- Məqsədli maliyyələşdirmə vəsaiti.

Xüsusi kapitalın təsnifatına əsasən, maliyyələşdirilməsi nöqtəyi - nəzərindən təşkilat fəaliyyətinin daxili maliyyələşdirilməsi mənbələri formasında uçot obyektlərinin dəqiqləşdirilməsinə şərait yaradılır. Təsnifatı əldə rəhbər tutmaqla təşkilatın xüsusi kapitalının əlavə mənbələrini müəyyən etmək mümkün olur.

Nizamnamə kapitalı – təşkilatın xüsusi kapitalının ən sabit sahəsidir, gəlir əldə etmək məqsədi üçün təşkilatın nizamnamə fəaliyyətinin təmin etmək məqsədi ilə təsisədi sənədlərə uyğun olaraq mülkiyyətçilər tərəfindən ilkin olaraq, investisiya olunmuş vəsaitin məcmusudur.

Nizamnamə kapitalının yaradılması və formalaşması prosesinin qeydə alınmasından başlayaraq təşkilatın fəaliyyətinin birinci ili ərzində, eləcə də fəaliyyətinin sonrakı illərində dövlət strukturları tərəfindən aşağıdakı istiqamətlərdə nəzarət olunur:

- təşkilatın kreditorlarının maraqlarına imkan verən nizamnamə kapitalının minimal məbləğini qanunla müəyyənləşdirir;

- səhmlərin bölüşdürülməsi və təsisçilər tərəfindən ödənilməsinin son vaxtlarına nəzarət yetirir;

- səhmlərin məhdud miqdarı, onların məbləğinin dəyəri, yaxud bir səhmdara lazım olan maksimal miqdar təyin edilir;

- təşkilatın xüsusi səhmlərinin satın alınması, eləcə təşkilatın fəaliyyətinin gedişatında onlara göstəriş verilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Ümumiyyətlə, təşkilat və təsərrüfat subyektlərində nizamnamə kapitalının vəziyyəti və hərəkətinin sintetik uçotu üçün 301 sayılı “Nominal (nizamnamə) kapital” passiv hesabı ayrılmışdır, onun kreditində investorlardan alınan xüsusi vəsaitlərin mənbələrinin əmələ gəlməsi əks olunur.

301 sayılı “Nominal (nizamnamə) kapital” hesabı təşkilatın kapitalı və ehtiyatlarının uçota alınmasına dair ümumiləşdirilmiş məlumatları əks etdirir. Təşkilatın kapitalı səhmdarların təşkilata yönəldilən investisiyaların dəyərini artıran və ya azaldan səhm kapitalı və ehtiyatlardan ibarətdir. Ehtiyatlar bölüşdürülə bilən və ya bölüşdürülməyin, müvafiq olaraq səhmdarlara ödənilməli və ya təşkilatın əsas kapitalını təşkil edən hissələrdən ibarətdir.

Hesablar planının 301 sayılı hesabında təşkilatın ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapitalı barədə ümumiləşdirilmiş məlumatlar təqdim olunur. Bu kapital iki göstərici ilə və ya buraxılmış səhmlər 301 sayılı “Nominal (nizamnamə) kapital” maddəsində əks olunmuş xalis qalığın açıqlanması təmin edilir.

Səhmdar cəmiyyətlərində 301 sayılı “Nominal (nizamnamə) kapital” hesabına aşağıdakı subhesablar açıla bilər. “Sadə səhmlər” və “İmtiyazlı səhmlər”.

Qeydiyyatdan keçmiş səhmdar cəmiyyətinin kapitalı, səhmdarlar üzrə borcların vəziyyətindən asılı olaraq 301 sayılı “Nominal (nizamnamə) kapital” hesabının aşağıdakı subhesablarında uçota alınır:

-301.1 – “Elan edilmiş kapital” – səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində yazılmış məbləğdə;

-301.2 – “Abunə kapitalı” – abunəsi həyata keçirilmiş səhmlərin dəyərinə;

-301.3 – “Ödənilmiş kapital” – abunə vaxtında və bir az sonra iştirakçılar tərəfindən keçirilən vəsaitlər ölçüsündə;

-301.4 – “Götürülmüş kapital” – səhmdarlardan cəmiyyət tərəfindən onların satın alınması yolu ilə dövrüyyədən götürülən səhmlərin dəyəri.

Səhmdar cəmiyyətinin qeydiyyatdan keçdiyi bütün səhmlər 301 sayılı “Nominal (nizamnamə) kapital” hesabının 1-ci subhesabında uçota alınır. Səhmlərə abunə başa çatdıqda onların nominal dəyərinə vəsaitlərin azalmasına görə 301 sayılı hesabın 1-ci subhesabında və vəsaitlərin artmasına görə 301 sayılı hesabın 2-ci subhesabında yazılış aparılır. Səhmlər ödənildikdən və səhmlərə səhmdarların mülkiyyət hüququ rəsmiləşdirildikdən sonra (iştirakçının səhmdarların reyestrinə yazılması) səhmlərin nominal dəyəri 301 sayılı hesabın 2-ci subhesabından 301 sayılı hesabın 3-cü subhesabına keçirilir (5.s.466).

Təşkilatın nizamnamə kapitalının formalaşması dəyərlərinə mükafat məbləğinin yaxud emission faizlərinin yaranması ilə müşahidə oluna bilər. Bu məbləğ səhmlərin ilkin emissiyasının gedişatında səhmlərin real dəyərdən yüksək qiymətə satılan vaxtlarda baş verir. Emission gəlir özünün iqtisadi anlayışına görə təşkilat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə əlavə cəlb olunan xüsusi kapitalın tərkib hissəsidir. Səhmlərin alqı – satqısı həyata keçirilən vaxtda səhmlərin satışı qiymətlərinin real dəyərdən yüksək olduqda fərq miqdarı təşkilatın əlavə kapitalının tərkibinə daxil edilir.

İştirakçılar (təsisçilər) qiymətli kağızlar və digər maliyyə qoyuluşları şəklində vəsait qoyurlar. Təsisçilərin əldə etdikləri səhmdar cəmiyyətinin səhmləri, daha doğrusu, səhmlərə abunə olan şəxslərin borcları ödənilən zaman, ödəmə üzrə səhmdarlarla hesablaşmalar mühasibat uçotunda oxşar qaydada əks olunur. Bu zaman səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının əmələ gəlməsi, səhmlərə mükafat məbləğlərinin, daha doğrusu, emissiya gəlirinin yaranması ilə müşayiət oluna bilər. Bu gəlir, səhmlər nominal dəyərindən artıq qiymətə satılan hallarda meydana gəlir. Emissiya gəliri ehtiyat kapitalına hesablanır. Toplanmış emissiya gəlirinin məbləği emissiya və səhmləri, onların nominal dəyərindən aşağı qiymətlərlə satılan zaman fərqləri ödəmək üçün istifadə edilir. Belə əməliyyatlar zamanı 311 sayılı “Emissiya gəliri” hesabı kreditləşir və 223 sayılı “Bank hesablaşma hesabları” hesabı debetləşir (5.s.468).

Ümumiyyətlə, xüsusi kapitalın tərkib hissəsi olan əlavə kapitalın formalaşması, uçotu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hal – hazırda istehsal – təsərrüfat fəaliyyətində təşkilatın aktivlərinin funksional rolu istehsalın iqtisadi – sosial sferalarının inkişafı istiqamətlərində əlavə kapitalın diferensiaslanmış uçotunun vacibliyini tələb edir.

Fikrimizcə, əlavə kapitalın tərkibində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- miqdarı fiziki cəhətdən çox olan yeni əmlakın yaradılması;
- təsisçilərə hesablaşma vaxtı emission gəliri;
- əsas funksiyaların yenidən qiymətləndirilməsi;
- dövrüydənkənar aktivlərin qiymətlərinin artırılması.

Ümumiyyətlə, milli uçotun metodologiyasının inkişafı istiqamətində bu fondun məzmunu eləcədə, təyinatı ancaq qeyri – istehsal təyinatı üçün əmlak hissəsində əlavə kapitala oxşar olur. Bu baxımdan əlavə kapitalın social təyinatlı bölməsinin artımında əlavə kapitalın yuxarıda göstərilən istiqamətlər üzrə formalaşmasında sosial sferanın əlavə kapitalı kimi qəbul etmək məqsədəuyğundur.

Hal – hazırda ehtiyatların yaradılmasının bütövlükdə təşkilata aid olan əsas məqsədi perspektivdə mümkün olan işçilərə aid risklərdən qorunmasıdır. Ötən ildə təşkilatın itkilərini örtmək, eləcədə əlverişli iş şəraiti olmayan vaxtlarda kifayət qədər yüksək dividendləri əldə etmək üçün səhmdarların yığınağının qərarlarına uyğun ehtiyat kapitalı formalaşdırılır. Qüvvədə olan “Səhmdar cəmiyyəti haqqında qaydalar” a müvafiq olaraq səhmdar cəmiyyəti özünün nizamnamə kapitalını 15%-dən az olmayan məbləğdə xalis mənfəətdən ayırmaqla ehtiyat kapitalı yaradır. Bundan başqa, səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin az miqdarı ehtiyat kapitalına cəmiyyətin təsisədi ilkin sənədlərində göstərilən miqdara çatınca, ümumiyyətlə nizamnamə kapitalının 25%-dən az olmamaqla, müstəqil surətdə təyin olunmuş faizdə ehtiyatlandırılır. Bu vəziyyətdə Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində müəyyən olunmuş ehtiyat kapitalına yönəlmələr vergitutulan mənfəətin 50%-i səviyyəsində məhdudlaşdırılır. Bu fondun vəsaitlərindən ancaq ötən ilin itkilərinin örtülməsində istifadə etmək olar.

Fikrimizcə, səhmdar cəmiyyətinin ehtiyat kapitalından istifadənin ciddi xarakteri təsisədi ilkin sənədlərdə nəzərdə tutulan qaydalara, eləcədə qəbul olunmuş uçot siyasəti istiqamətində müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, bu ehtiyat kapitalı aşağıdakı istiqamətlər üzrə xərclənmə bilər:

- səhmdar cəmiyyətin balans zərərlərinin örtülməsinə;
- cari ildə alınan mənfəət çatışmadıqda imtiyazlı səhmlər üzrə faizlərin ödənilməsinə;
- mənfəət və fondların vəsaiti çatışmadığı halda buraxılan istiqrazlar üzrə faizlərin ödənilməsinə.

- Müvəqqəti maliyyə çətinlikləri ilə üzləşən təsərrüfat subyektlərinə bir ilədək müddətdə qaytarılan ssudaların verilməsinə.

Özünün iqtisadi mahiyyətinə görə ehtiyat kapitalı bərabərlik – bölüşdürücü funksiyasını icra edir. Bu kapitalın yaradılması qaydası səhmdarlar arasında gəlir şəklində bölüşdürülmədən əlavə kapitalın çox hissəsinin ehtiyatlandırmağa imkan verir. Səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının strukturunda ehtiyat fondunun mövcudluğu təşkilatın özünə mötəbərlik verir, eləcə də, həmin firmanın idarə edənlərin əvvəlcədən tədbirliyini sübut edir. Eyni vaxtda gələcək dövrdə dividendlərin sabit məbləğdə və iddiasız alınmasına təminatdır.

Ümumiyyətlə, vergi qanunvericiliklərinə əks çıxmadan ötən illərin balans itkilərini örtmək adı ilə ümumi mənfəətdən vəsait ayırmaları vasitəsilə ehtiyat kapitalının formalaşmasını məqbul hesab edirik. Cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulan başqa məqsədlərə təşkilatın xalis mənfəət yığımı hesabına yaradılmış ehtiyat fondunun vəsaitini xərcləmək kifayətdir ki, bu da təşkilatın maliyyə resurslarının idarə edilməsi haqqında bu ehtiyatlardan məqsədli xarakterinə istifadə olunması, nəzarət məqsədi ilə formalaşan mənfəət vəsaiti haqqında məlumatları sistemləşdirməyə imkan verir.

Müasir şəraitdə təşkilatın iş şəraiti əlverişli olmaqla səhmdar cəmiyyəti xüsusi kapitalı çoxaltmaq üçün mənfəətin bir hissəsini, təşkilatın istehsal fəaliyyətini və bunun sosial sferasının özünümaliyyələşdirmə məqsədilə yarada bilər. Ehtiyatlandırılmış xalis mənfəətdən səmərəli istifadə olunmasına nəzarəti gücləndirmək məqsədilə yığım fondu yaratmaq məsləhət olunur. Burada istehsal təyinatlı, eləcə də sosial sferalara kapital qoyuluşlarının sahələr üzrə maliyyələşdirilməsinin analitik bölgüdə kapitalın hərəkəti haqqında informasiya toplanır.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Strateji Yol Xəritəsinin tətbiqi şəraitində təşkilat və təsərrüfat subyektlərində xüsusi kapitalın bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun öyrənilməsi böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyələşdirilən vəsaitdən istifadəsinin səmərəliliyini tədqiq etmək məqsədilə xüsusi kapitalın quruluşunun öyrənilməsi, onun dinamikasının və təşkilat aktivlərinə investisiya edilməsinin reallığının qiymətləndirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır (bax cədvəl 1).

Ümumiyyətlə, təşkilatın və təsərrüfat subyektlərinin xüsusi vəsaiti nə qədər yüksək olarsa, bazarın infrastrukturunun qeyri – sabitliyin öhdəsində olmaq bir o qədər ona əsasən asan olur və bu imkan, hər şeydən əvvəl, kreditorlar, kommersiya üzrə partnyorlar və təşkilatın özünün idarə edənləri görür. Buna görə də sonuncu təşkilat mülkiyyətinin mütləq məbləğinin artırılmasında ətraflı yayılmışdır. Bu imkanlar, hər şeydən öncə, yaxşı işləyən təşkilatlarda olur. İdarə edənlər ümumi eləcə, xalis mənfəətdən bütün mümkün imkanları yaratmaq yaxud təşkilatın sərəncamında qalan xalis mənfəətdən gəlirin sahiblərinə bölüşdürülməmiş hissəni, əsasən, kapitallaşdırmaq yolu ilə alınan gəlirin xeyli hissəsini birbaşa kapitallaşdırmaq yolu ilə alınan mənfəətin xeyli hissəsini təşkilatın dövriyyəsində saxlamağa çalışırlar.

İdarə edənlər ümumi eləcə, xalis mənfəətdən bütün mümkün imkanları yaratmaq yaxud təşkilatın sərəncamında qalan xalis mənfəətdən gəlirin sahiblərinə bölüşdürülməmiş hissəni, əsasən, kapitallaşdırmaq yolu ilə alınan gəlirin xeyli hissəsini birbaşa kapitallaşdırmaq yolu ilə alınan mənfəətin xeyli hissəsini təşkilatın dövriyyəsində saxlamağa çalışırlar. İdarə edənlər ümumi eləcə, xalis mənfəətdən bütün mümkün imkanları yaratmaq yaxud təşkilatın sərəncamında qalan xalis mənfəətdən gəlirin sahiblərinə bölüşdürülməmiş hissəni, əsasən, kapitallaşdırmaq yolu ilə alınan gəlirin xeyli hissəsini birbaşa kapitallaşdırmaq yolu ilə alınan mənfəə-

Audit № 2, Cild 24, 2019, səh.3-14.

Audit № 2, Vol. 24, 2019, pp. 3-14.

tin xeyli hissəsini təşkilatın dövrüyyəsində saxlamağa çalışırlar. Bu baxımdan muxtariyyət əmsalını müəyyənləşdirməklə yanaşı, hesabat dövrü ərzində özəl kapitalın strukturlarında əmələ gələn kənarlaşmaların təhlil edilməsi məqsədə uyğundur.

Təhlil apardığımız təşkilatda hesabat dövründə xüsusi kapitalın çoxluğu, hər şeydən öncə, istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, əlavə kapitalın 4226.5 min manat yaxud 5.97 faiz artımı özünümaliyyətləşdirmə vaxtında istehsal fəaliyyətin xalis əmlakının 29.5 min manat artımı (177.5 – 148) yaxud 59.95 ilə əlaqə, sosial sferaların 74.5 min manat artımı ilə bağlıdır. Hazırda yeni yaradılan əmlakın artımının real təhlili təşkilatda mütərəqqi avadanlıqlar istehsalı üçün istehsal imkanlarının texniki cəhətdən yenidən qurulması işində özünümaliyyətləşdirilmə vasitələrinə işləri müsbət xarakterizə etməyə rəvac verir.

Təşkilat mənfəətinin dövrüyyə kapitalının tamamlanmasına 118.5 min manat məbləğində kapitallaşdırılmasının səhmdar cəmiyyətin Direktorlar şurasının qəbul etdiyi yeni modelin şərtlərindən irəli gəlir.

Cədvəl 1.

Xüsusi kapitalın strukturu və dinamikasının təhlili

Göstəricilərin adı	Min man.	Yekuna görə % - lə	Min man.	Yekuna görə % - lə	Min man.	2018-ci ildə 2017-ci ilə nisbətən % - lə
1.Nizamnamə kapitalı	29621.5	43.85	29621.5	41.865	0	50.00
2.Əlavə kapitalın cəmi	4000.5	5.92	4226.5	5.97	226	52.82
O cümlədən						
2.1.İstehsalın inkişafı	3800	5.625	3951.5	5.58	151.5	51.99
2.1.1.Yenidən qiymətləndirmə üzrə əmlakın dəyərinin artması	3652	5.405	3655.5	5.165	3.5	50.045
2.1.2.Emissiya gəliri	0	0	0	0	0	-
2.1.3.Dövrüyyə kapitalının tamamlanmaması	0	0	118.5	0.165	118.5	
2.1.4.Əmlakın artmasının özünümaliyyəti	148	0.215	177.5	0.25	29.5	59.965
2.2.Sosial sfera	200.5	0.295	275	0.39	74.5	68.575
2.2.1.Yenidən qiymətləndirmə üzrə əmlakın dəyərinin artması	187	0.275	240	0.34	54	64.17
2.2.2.Əmlakın artmasının özünümaliyyətləşdirilməsi	13.5	0.02	35	0.045	21.5	129.625
3.Ehtiyat kapitalı	0	0	145	0.2	145	
4.Yığılmış mənfəət	87.5	0.125	52	0.07	-35.5	20.27
O cümlədən						
4.1.Kapitallaşmış	0	0	0	0	0	
4.2.Yığım fonduna bölüşdürülmüş	87.5	0.125			-87.5	0
4.3.İstehlak fonduna bölüşdürülmüş	-	-	52	0.07	52	
5.Məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar	65	0.105	1338	1.89	1273	9.792
6.Qiymətləndirilən ehtiyat	-	-	2.5	0.005	2.5	0
7.Xüsusi kapitalın yekunu	33774.5	50.00	35385.5	50.00	1611	52.38

Audit № 2, Cild 24, 2019, səh.3-14.
Audit № 2, Vol. 24, 2019, pp. 3-14.

Bu konsepsiyanın əsasında çox da yeni olmayan və defisit xammalın fraksiyalarının yerinə nisbətən ucuz başa gələn material fraksiyalarından geniş miqyasda istifadə olunur. Əlavə kapitalın artımının ikinci istiqaməti dövlətin qərarına əsasən dövriyyə aktivlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir.

Nizamnaməyə uyğun olaraq 2018-ci ildə təşkilatın sərəncamında qalan xalis mənfəətə görə 145 min manat məbləğində, yaxud mənfəətin 3.1% - i məbləğində (145 min manat: 4437 min manat x 100%) ehtiyat kapitalı yaradılmışdır ki, bu isə təyin olunmuş həddi aşmır: nizamnamə kapitalını 20%-ə çatdıranaq (20% : 100%) x 29621.5 min manat = 5742.3 min manat) xalis mənfəətdən hər il 5% ayırmalarla sonrakı təhlilin gedişatında, səhmdar cəmiyyətlərin Direktorlar Şurası tərəfindən müəyyən edilən, ehtiyat kapitalından istifadənin lazımlı xarakterini izləmək lazımdır. Beləliklə, 1 yanvar 2019–ci il tarixə ehtiyat kapitalının məbləğinin yol verilən son həddi əvəz olunan 25%-i [(145 min: 5742.3 min) x 100%]] formalaşdırılmışdır ki, bu da təşkilatın xüsusi kapitalının 0.3 % - ni təşkil edir, eləcə də əmlakın artımının özünümaliyyətləşdirilməsi prosesində kapitalın istehlakından ehtiyatlandırılmış kapitaldan məqsədli istifadə zəruriyyəti olduqca, özünümaliyyətləşdirmə prosesində yenə də çox kapital cəlb ediləcəkdir.

Daha sonralar təşkilat xalis mənfəətin bölüşdürülməsi, eləcə də istifadəsinin hansı variantından istifadə olunduğunu təyin edir. Fikrimizcə, SC-də mənfəətin uçotu eləcə, bölüşdürülməsinin fond variantından istifadə qəbul ediləndir. Təşkilatda 39.0 min manat məbləğində vergilər, eləcə də hesablanan dividendlər ödənildikdən sonra təşkilatın sərəncamında qalan mənfəət fondlar nəzərə alan bölüşdürülmüş və praktiki olaraq bütün hamısı cari ildə istifadə edilmişdir. İstehlak fondunun 99 min manat miqdarında istifadə olunmamış qalıq miqdarı daha sonralar ya məqsədli istiqamətinə – sosial istehlaka və yaxud istehsal zəruriliyi olduqca istehsal eləcə, sosial sferaların inkişafına yığılan kapitaldan təşkilatın istifadə hüquqi kimi əks olunur. Buna görə də kapitala təşkilatda xüsusi kapitalının 01.01.2018–ci il tarixə 0.3 %-ni təyin edən, təşkilatın xüsusi vəsaitinin potensial mənbəyi kimi hesab olunur. Ümumi mənfəətdən ayırmalar vasitəsi ilə yaradılan 2500 manat məbləğində şübhəli borclar istiqamətində məbləğ bu vəsaitin uzunmüddətli debitor boclarının ödənilməsinə həqiqi istifadə olunanadək təşkilat əmlakının artımının oxşar vacib potensial mənbəyi kimi baxmaq olar. Onları SC-də xüsusi əmlakını artırmaq istiqaməti ilə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb etmək olar.

Göründüyü kimi, təhlil aparılan vaxtda təşkilatın quruluşu dəyişilməmişdir. BİR halda ki, təşkilatın səhmləri nominal dəyerdə olmuşdur, səhmdar kapital isə alınmış nizamnamə kapitalının həcminə bərabərdir. Çünki emissiya gəliri alınmayıb. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının kompleks təhlilini emissiya prospektinə uyğun edilməsi ilə alınan informasiyaları faktiki abunə yazılışı vasitəsi ilə səhmlərə görə ödəniş miqdarını müqayisə etməklə səhmlərin bölüşdürülməsi imkanını qiymətləndirməkdən başlamaq lazımdır.

Nizamnamə kapitalının faktiki ödənilən strukturunu, onun elan edilmiş strukturunu ilə müqayisədə verilən informasiyaların təhlili belə bir nəticə əldə etməyə imkan verir ki, əmək personalı özlərinin elan edilən məbləğdə səhmləri almaq hüququnu həyata keçirə bilməmişdir.

Müasir şəraitdə səhmdar cəmiyyətlərin maliyyə imkanına bilavasitə təsir göstərən həlledici faktor qoyulan kapitalın rentabelliyyəsidir. Təşkilatın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı lazımi qədər xüsusi kapitalın rentabelliyyə göstəricisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. SC-i formasında fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün bu göstəricinin hesablanması metodunun dəqiqləşdirilməsinə zəruriyyət yaranır.

Audit № 2, Cild 24, 2019, səh.3-14.
Audit № 2, Vol. 24, 2019, pp. 3-14.

Xüsusi kapitalın rentabelliği təşkilatın hesabında qalan mənfəətin xüsusi kapitalın miqdarına faiz nisbəti kimi təyin olunur. Xalis mənfəətdən ödənilən dividend miqdarının, eləcə də ona bərabərləşdirilmiş ödəmələrin bu parametrinin sürətinə daxil edilməsi problemi mübahisəlidir.

Ümumiyyətlə, xüsusi kapitalın rentabelliği aşağıdakı qaydada müəyyən edilir :

$$XKR\Theta = \frac{xalis\ mənfəət}{orta\ xüsusi\ kapital} \times 100 \quad (1)$$

Burada,

XKR Θ – xüsusi kapitalın rentabellik əmsəlidir.

Burada faiz xüsusi kapitalın ödənilməsi dərəcəsinə göstərir. Deməli, o hesabat ilinin nəticələri üzrə təşkilatın ödəmə qabiliyyətini, həmçinin kapital amilini – təşkilatın yaşaması və inkişafı üçün vacib olan şəraiti göstərir. Kəsrin məxrəci təhlil olunan vaxt ərzində xüsusi kapitalın orta miqdarı kimi hesablanır.

Xüsusi kapitalın rentabelliği investisiya olunmuş kapitalından sahibkarlar tərəfindən istifadənin səmərəliliyini təyin etmək və bu kapitalı başqa qiymətli kağızlara qoyduqda real gəlir alma ilə tutuşdurmağa rəvac verir. Bazar infrastrukturunu inkişaf etmiş xarici ölkələrdə bu göstərici birjada əldə edilən səhmlərin qiymətləndirilməsində mümkün ölçü kimi qəbul edilir.

Maliyyə menecmenti sistemində SC-nin xüsusi kapitalının artım templərinin nisbi sahə göstəriciləri və əsas tərəflərin məlumatları ilə müqayisəsini təşkilatın xüsusi kapitalının xalis rentabelliği parametri üzrə aparmaq məqsədəuyğun olar.

$$XKXR = \frac{XM-D}{XK} \quad (2)$$

Burada,

XM – təşkilatın sərəncamında olan xalis mənfəətdir;

D – ödənilmək üçün hesablanmış dividendlər;

XK – xüsusi kapital;

XKXR – xüsusi kapitalın xalis rentabelliğidir.

Səhmdar cəmiyyətin variantının yüksək tempi (G) və onun səhmlərinin bazar dəyəri iki faktordan asılıdır:

- xüsusi kapitalın rentabelliği əmsəli (XKR Θ);

- mənfəətin ümumi həcmində təşkilatın sərəncamında qalan xalis mənfəətin kapitallaşdırılmasının payı.

Yuxarıdakılara əsasən, göstərilən bu qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı formulda göstərmək olar :

$$G = XKR\Theta \times KXM \quad (3)$$

Burada,

$$KXM = \frac{xalis\ mənfəət - dividendlər}{xalis\ mənfəət} \times 100$$

KXM – kapitallaşdırılan xalis mənfəət (7, s.126).

Audit № 2, Cild 24, 2019, səh.3-14.
Audit № 2, Vol. 24, 2019, pp. 3-14.

Strateji Yol Xəritəsi tətbiqi şəraitində xalis mənfəətin miqdarı ölkə iqtisadiyyatında inflyasiya proseslərinə bilavasitə bağlıdır. Buna görə də qiymətlər, eləcə də əsas kapitalın əvəz edilməsinə məsrəflər səviyyəsinin gedişatında eləcə, istehsal fəaliyyəti nəticəsində gəlirlərin hansı dərəcədə artmasını təyin etmək məqbul olur. Bunun üçün aşağıdakılara diqqət etmək lazımdır :

- xalis mənfəətin qiymətlərinin yüksək indeksinə görə redaktə edilmiş xalis mənfəətlə;
- xalis mənfəəti xaric edilmiş əsas kapitalı əvəz etmək naminə alınan xalis mənfəətlə;
- pul vəsaitini eləcə, pul – kredit öhdəlikləri ilə hesablaşmalarda nəzərə alınan vəsaitlə.

Əgər xalis mənfəət maliyyə sənədlərində inflyasiya tempini nəzərə almaqla müəyyən edilən məbləğdən çox əks olunubsa, onda gəlirin miqdarını az hesab etmək lazımdır. Pul aktivlərinin eləcə, pul öhdəliklərinin nisbətində yüksək parametri heç də ürək açan olmur, çünki yekunda xalis alıcılıq qabiliyyəti aşağı olur.

Y E K U N

Ümumiyyətlə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti yekunlarının təhlili təşkilatın maliyyə axınının ümumi tarazlığına malik olması şəratini aşkar etməyə rəvac verir. Əgər yuxarıda araşdırdığımız göstəricilər bölüşdürülməmiş mənfəətə faiz nisbətində ifadə edilirsə, onda maliyyə strategiyası matrisasını quran vaxt maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yekunu sifira yönəlir, belə halda təşkilatın maliyyə vəziyyəti tarazlıq vəziyyətində olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi onların iqtisadi potensialının yüksəldilməsinin başlıca amilidir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi subut edir ki, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin maliyyə təminatı kimi xüsusi kapitalının düzgün və dəqiq uçota alınması sistemində onların fəaliyyətinin özünümaliyyətləşdirmə mənbələri üzrə ucotunun və təhlilinin aparılmasına olan ehtiyac daha da ön plana çıxır.

Odur ki, müasir dövrdə komməriya təşkilatlarının xüsusi kapitalının uçotu və təhlilinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılması, həmçinin xüsusi kapitalın uçotu və təhlili metodologiyasının işlənilib hazırlanmasında “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tələbləri əsas götürülmüşdür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 2004.
2. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin başlıca istiqamətlərinin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” sərəncamı. Bakı, 16 mart, 2016 – cı il
3. Axundov Ş.Ə. “Bazar iqtisadiyyatının əsasları” Bakı, 2001
4. Səbzəliyev S.M. “Maliyyə hesabatlarının hazırlanması və tərtib olunmasının məqsədləri, qaydaları və prinsipləri” tədris – metodiki vəsait. Bakı, 2018.
5. Sadıqov Ə.İ. “Mühasibat uçotu”, Bakı, 2015.
6. Abbasov İ.M. “Audit” dərslik. Bakı, 2007.
7. Нагиев Ф.Ш. “ Auditdə iqtisadi təhlil”, Bakı, 2018.
8. Шерemet A.Д. Аудит.Москва, 2015.

*Гаджиев Фазиль Шохлет оглы,
доктор экономических наук, профессор,
Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Адрес: ул. Истиглалият 6, Баку, Азербайджан, AZ 1001,
E-mail: fazilhaciye@yahoо.com
© Гаджиев Ф.Ш., 2019*

УЧЕТ КАПИТАЛА И МЕТОДИКА ЕГО АНАЛИЗА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

РЕЗЮМЕ

В статье были освещены вопросы соответствия в современных условиях учета капитала международным стандартам и был проведен анализ его эффективности. Указывается, что глобализация, усиление влияния транснациональных корпораций, неопределенность зарубежной среды, высокая степень конкурентоспособности и другие особенности современного этапа экономического развития приводят к необходимости соответствия учета капитала Международным бухгалтерским стандартам и к важности их эффективного применения.

Несмотря на отсутствие в статье единого определения уставного капитала следует отметить, что уставной капитал выражается в сумме необходимой для обеспечения интересов кредиторов одного предприятия. Таким образом, можно сказать, что уставной капитал, будучи отраженным в документе о создании предприятия, в связи с договорами, взятыми в процессе его деятельности дает возможность обеспечения исполнения обязанностей лиц, выступающих в качестве кредиторов в случае ликвидации предприятия.

Используя результаты проведенного исследования, становится возможным формирование оборотного капитала с точки зрения эффективности хозяйственных субъектов и правильное оценивание уровня их использования. Что, впоследствии создаст возможность для интенсивного использования капитала на предприятии и создаст возможность определения направлений улучшения его финансового положения. Была дана общая оценка источников финансирования оборотного капитала и был проведен анализ их структуры. Была дана методика оценивания специальных и долговых источников финансирования оборотных активов предприятия на основе статистических материалов.

Таким образом, с точки зрения совершенствования эффективности производства является необходимым обеспечение предприятия оборотным капиталом, а также оценка и анализ методики совершенствования системы показателей, характеризующих текущее состояние его использования.

Ключевые слова: учет капитала, анализ капитала, эффективность капитала, оценка капитала, уставной капитал, акции, дополнительный капитал, запасной капитал, эмиссионный доход, рентабельность капитала.

Fazil Shohlat Hajiyeu, professor,
Azerbaijan State University of Economics,
Adress: 6 Istiglaliyyet St., Baku, Azerbaijan, AZ 1001,
E-mail: fazilhaciyev@yahoo.com
© F.S. Hajiyeu, 2019

METHOLODOLOGY OF THE CAPITAL AND ANALYSES UNDER MODERN CONDITION

A B S T R A C T

Contemporary stage of the economic growth globalization, strengthening of transnational cooperations' influence, more indefinity of the environment, higher level of the competition and characteristics of the features lead to capital booking adjustment to the international and their Accounting Booking Standards efficient usage. At the same time capital booking meeting international standards and analyses of effectiveness in the sphere of constant development of capital booking are emphasized in the article.

Despite the absence of the single notion of regulations capital it should be possibly noted that regulations capital is expressed in the sum required to maintain creditors' interests. To be more precise, regulations capital enables to provide the implementation of the liabilities assumed by the company indicating in the document on the establishment of the company during abolition connected with the contract's of the people who act as creditor.

Using the results of the researchers turnover capital formation and their usage level can be evaluated more exactly from the point of view of efficiency of the economy subjects. It will give chance to determine the opportunities of the improvement of the intensive usage of the capital and its financial conditions. The resources of determination of the turnover capital are commonly evaluated and its structure is analysed in the article. According to the statistic data to finance equity capital the methodology of the special and debt sources are indicated in the article.

So, it is necessary to provide enterprise with equity capital for improving efficiency of production and analyses of indicators' system characterizing current situation of their usage and improving their assessment methodology.

Keywords: booking of capital, analyses of capital, efficiency of capital, assessment of capital, regulations capital, stock, additive capital, reserve capital, emission revenue, profitability of capital.